

Ірина Жогіна /Київ/

Хронологічні формули у східнослов'янському
літописанні XVII ст.
/на матеріалі Літопису Самовидця/.

Літопис Самовидця - видатна пам'ятка староукраїнської літературної мови XVII ст. Її поява, як і поява “козацьких” літописів Григорія Грабянки та Самійла Величка, була викликана необхідністю зафіксувати події визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Твір Самовидця від першої до останньої сторінки відображає живу атмосферу побуту, політичних баталій II пол. XVII ст. Пантелеймон Куліш підкреслював, що так писати могла лише людина, яка була учасником, самовидцем тих подій. Це дало підставу П.Кулішеві назвати твір “літописом Самовидця”. Згодом більш прискіпливий текстологічний аналіз пам'ятки дозволив історикам встановити її автора: їм вважається брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський. Аналіз літопису М.Максимовича, О.Левицького також підтверджує думку про те, що перший період свого життя автор провів на Чернігівщині, потім переїхав на Правобережну Україну, а останні роки мешкав в Стародубі. Саме тут, у полковому містечку, наприкінці 70-х років він і почав писати свій твір. У зв'язку з цим літопис Самовидця традиційно розподіляється на дві частини: історичну (1648-1672) та літописну (1672-1702).

Починаючи з найдавніших літописних зведень, у літописах традиційно відзначаються лише “офіційні” події, те, що з часом змінюється. За межами літописної розповіді залишається незмінне – побут, політичний устрій держави. Історична частина літопису Самовидця дещо відходить від цього принципу – автор як раз змальовує політичне, економічне життя України, під кожним річним записом докладно розповідається, як правило, про

найбільш серйозну подію цього року, інші незначні події приєднуються за допомогою формул відсилання. Літописна частина твору, без сумніву, орієнтована на взірць – вона завантажена окремими історичними фактами, композиція статей уривчаста. Літописець немов не бачить різниці між великими та дрібними історичними подіями. Тому в другій частині немає й сюжетної оповіді, є лише окремі факти та окремі розповіді про окремі події. Цілісна ж оповідь з сюжетом включається в літопис як його органічна частина, проте залишається все ж таки констатацією факту.

Таким чином, запис подій у пам'ятці переважає над розповіддю про подію. Зафіксувати те, що відбувається, – основна мета літописця, який веде літописні записи. Час з'єднав ланки в єдиний ланцюг, і літописець має відобразити це у чіткій хронологічній послідовності. Звідси впливає основний принцип викладу історичних подій у літописі – принцип “річного запису”, який не є випадковим¹. Він свідчить про природу історичного мислення книжника, про закономірну тенденцію у певний спосіб впорядкувати потік фактів, прикріпити кожен із цих фактів до конкретної одиниці часу. Річна канва викладу подій потребує від літописця відповідної організації літописного матеріалу: стягнути до кожної одиниці часу всі події, що відносяться до неї, – тому під одним роком, порушуючи єдність оповідного ряду, можна зустріти різні факти. Така композиція має назву “мозаїчної”. Річні записи оформлюються в літописі Самовидця за допомогою так званих хронологічних формул: *року 1665, року 1668* тощо. Якщо річні відомості читаються поспіль під одним й тим самим роком, то відокремлюються одна від одної формулами *того ж року, и в том року, того ж часу*².

Автор літопису Самовидця широко використовує традиційні хронологічні формули для фіксації подій та їх поєднання протягом літописної оповіді. У літописі можна виокремити кілька груп хронологічних формул.

Фомули відсилання виступають засобом поєднання подій в межах одного року або засобом поєднання фактів у межах однієї події. Це й показники часу, і, разом з тим, формули переходу від одного повідомлення до іншого. Подібні формули широко використовувалися у східнослов'янському літописанні від найдавніших часів до XVII ст.: *того же лета на зиму* (Лаврентіївський літопис) пор. *того же лета* (Єсиповський літопис XVII ст.). У літописі Самовидця зустрічаються найрізноманітніші варіанти таких формул: *того ж року, того ж року і літа, того ж 1664 року, и в том року, того ж часу, и на тот час, того ж літа, того ж дня*.

Як в історичній, так і в літописній частині пам'ятки автором широко використовуються “*повні дати*”, коли вказуються день тижня, місяць і рік; іноді, прагнучи протокольної достовірності, літописець вказує й час події³. Таке датування було поширене в літописанні і, звичайно, має відповідники в літописі Самовидця: *утри же день, в неделю* (Іпатіївський літопис), *в субботу по заутрьни, в час 3, месяца марта в 15* (Новгородський літопис) - *на другій день зась юля 27 дня, в середу рано, дня 10 августа, в неделю о полудню* (Літопис Самовидця). Слід підкреслити, що в літописній частині такі формули зустрічаються набагато частіше: 30 прикладів проти 8 в історичній частині. Як правило, вони оформлюють розповіді про широкомасштабні події політичного характеру (причому фіксація такого факту має ознаки копії з більш точного та достовірного, швидше за все, юридичного, документа): *того ж року генваря 30 на запустную неделю помре цар Алексій Михайлович вночі, години 4 /123/, наступил на панство місяця мая 6 дня /135/*. Докладні “повні” дати оформлюють також розповіді про події, що відбувалися в містечку Стародубі, де, як було вказано раніше, автор літопису мешкав з 1672 р. : *того ж року місяця мая сегогонадцять дня в четверок обідной години, по службі божой в полгодині может занялася церков Рождества Христова в Стародубі /125/, того ж року августа 9, перед світом, земля тряслася з понеділка на вовторок /135/*. Характерним для таких формул у літописі Самовидця є використання, наслідуючи давню літописну традицію,

лише латино-грецьких назв місяців, хоча протягом XVI-XVII ст. в окремих пам'ятках з'являються в різних фонетико-морфологічних варіантах назви, котрі пізніше стали основою сучасного українського календаря. Проте в основному лексеми, які входять до складу хронологічних формул, сучасні. Так, у значенні “одна двадцять четверта доби” використовується лексема “година”, в значенні “певний відрізок часу, момент, тривалий період” – лексема “час”.

Нерідко як момент відліку події автор літопису використовує значні церковні свята – Воскресіння Христове, Різдво Христове, Великий піст, дні найбільш шанованих святих (святих апостолів Петра та Павла, св. Миколи, св. Георгія тощо). Подібні формули також нагадують традиційні літописні: або вказується власне день (*о св. Семеоні, на Богоявленню*), або церковні свята стають датою відліку (*перед святим Семеоном, до святого Георгія*). В формулах з датами за церковним календарем такі компоненти, як день тижня чи місяць, можуть не фіксуватися: *у пост святих апостол Петра и Павла /115/, на другой неделі святого великого поста /159/, и зараз по воскресеніи Христовом /118/*. Хоча в пам'ятці переважає пристосування подій до дат за християнським календарем, літописець використовує і народні назви церковних свят: *рада на Кодачку була у петровицю /83/, аж почавши от петрова поста до филипова посту /54/*. Наявність таких дат із використанням повної церковної форми часто допомагає дослідникам виокремити літописців із духівництва. Так, у літописі Самовидця зустрічаємо 67 прикладів подібних формул. Дійсно, автор літопису належав до духівництва. Разом із тим в Єсиповському літописі 1637 р., автор якого – службовець, дяк, посилання на церковні свята зустрічається лише двічі.

У літописі в межах одного року практично всі події послідовно оформлюються за допомогою *формул з назвами сезонів*. Як приклади, наведемо такі: *тоей же осени, того ж літа под осінь, на початку того року зимою, по уступленію на зиму, зараз противко весни, того ж літа* тощо. Підкреслимо, що лексема *літо* фіксується в пам'ятці лише в значенні “пора

року”, свідченням чого є формули *того ж літа под осінь, того ж року і літа*; а у значенні “час, рівний кругообігу Землі навколо Сонця” використовується завжди лексема “рік”. Поряд із формулами автор вживає і прислівникові утворення типу *восени, навесні, повесні*.

Автор літопису використовує також хронологічні формули, початком відліку в яких стає конкретна історична подія, факт. В літописі Самовидця такими подіями є етапи війни та важливі історичні події: *по розгромленію войска полского /50/, по похороні старого Хмелницького /75/, по зданію Чигирини от Дорошенка /127/, того ж дня, як тая рада стала /91/*. Загалом подібні формули зустрічаються і в російських літописах XVII ст. Так, в Єсиповському літописі: *при державе благочестивого царя и великого князя Ивана Васильевича, во второе лето по убиении Ермакове*.

Втіленням індивідуальної стильової манери літописця виступають у пам’ятці формули, що вказують на пору року через опис характерних ознак того чи іншого сезону. До подібних формул можна віднести такі: *а под час сльоти осінной /83/, а ріка юже почала псоватися – наступовало тепло /95/, трафило под такий час, же сніги мали били /132/, и наступила стужа, же юже не пора военная /106/*. Деякі формули використовуються автором постійно: *як уже трава стала, навесну як трава стала*.

Як бачимо, характер викладу подій в літописі Самовидця підпорядкований основному принципу східнослов’янського літописання – принципу річного запису, який оформлюється за допомогою хронологічних формул. Структура літопису – його розподіл на історичну та літописну частини – практично не впливає на вживання хронологічних формул.

1. Еремін І.П. Литература Древней Руси. Этюды и характеристики. – М., 1966. – с. 63.

2. Літопис Самовидця. // Під ред. Я.І.Дзири. – Київ, 1971. Посилання на приклади з цього видання в тексті в дужках.

3. Бережков І.Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – с. 41.

